УДК 2-335

А.Ә. Зиннәтуллина

ДИН ҺӘМ ДӘҮЛӘТ ЭШЛЕКЛЕСЕ МАНСУР ӘЛ-БОРЫНДЫКЫЙ

Данная статья посвящена известному религиозному деятелю первой половины XVIII века, выходцу из деревни Бурундуки Кайбицкого района РТ Мансура аль-Бурундуки. В статье излагается его религиозная, научно-педагогическая и государственная деятельность, приводятся некоторые факты и сведения из жизни.

Ключевые слова: село Бурундуки, Мансур ал-Бурундуки, Мухаммеджан Хусаинов, ахун, «Таракийбе Мансурия», В. Татищев, «История Чингиз-хана».

This article is dedicated to the famous religious figure of the first half of the XX century Mansur al-Burunduki. He was born in the village of Burunduki in the Kaibitsky district of the Republic of Tatarstan. The article describes his religious, scientific, pedagogical and state activities. Some facts and information from his life are also given.

Keywords: village Burunduki, Mansur al-Burunduki, Muhammedjan Khusainov, akhun, «Tarakyb-e Mansuria», V.Tatishchev, «History of Genghis Khan».

Элек-электән Идел елгасының уң ярын алып торган өлкәне Җәбәлстан, ягъни Тау ягы дип атап йөрткәннәр. Бүгенге көндә әлеге территориягә Татарстан Республикасының Апас, Кайбыч, Яшел Үзән, Югары Ослан, Буа районнары керә. Тарих битләренә күз салсак, Тау ягыннан чыккан алдынгы карашлы, күренекле шәхесләр байтак. Монда мәгърифәтче Каюм Насыйри, Уральскида Г. Тукай белем алган атаклы «Мотыйгия» мәдрәсәсенә нигез салган Мотыйгулла Төхвәтуллин, тарихчы һәм җәмәгать эшлеклесе Гайнетдин Әхмәров һәм башкаларның исемнәрен атап үтәргә була. Оренбург төбәгенең беренче ахуны, Мәхкамәи шәргыя Оренбургиянең беренче мөфтие Мөхәммәтҗан Хөсәеновның да нәсел тармагы шушы төбәккә, хәзерге Кайбыч районының Борындык авылына барып тоташа.

Кайбыч районы Татарстан Республикасының көнбатыш өлешендә урнашкан. Ул чагыштырмача яңа барлыкка килгән район дисәк, ялгыш булмас. Чөнки район 1927 елда оештырылып, берникадәр үзгәрешләр кичергәннән соң таркатыла, һәм 1991 елның 19 апрелендә яңадан торгызыла. Әлеге район территориясенә кергән җир биләмәләре революциягә кадәр Зөя, Тәтеш һәм Чуел өязләренә караган.

Риваятьләргә караганда, Борындык авылы Бөек Болгар дәүләте таркалган чорда барлыкка килә. Арыслан исемле кешенең ике улы Болгардан Зөя янына күченеп килә. Бер улы – Борындык баба, икенчесе Чулпан баба исемле була. Борындык баба дигәне Бәрле суы тамагындагы урман эчендә урын ачып, нигезен булдыра. Авыл исеме шуннан барлыкка килгән икән.

Каюм Насыйри язмаларында Борындыкның борынгы һәм бай авыл булуы, анда мәчет-мәдрәсәләр эшләве турында мәгълүматлар бар [Насыйри, 3т., б. 203–205]. Дөрестән дә, Борындыкның күптәнге авыл булуы турында тарихи дәлилләр шактый. Мәсәлән, Зөя өязенең 1565–1567 елгы теркәү кенәгәсе буенча, Казан ханлыгы чорында бу авылда татар, чуваш һәм руслар яшәгән [Писцовая книга...]. И.П. Ермолаевның «Казанский край во второй половине XVI–XVII вв.» дигән хезмәтендә әлеге авылга кагылышы булган берничә документ теркәлгән [Ермолаев, с. 58, 59, 128, 153, 208].

Мансур бине Габдеррахман бине Әнәс әл-Борындыкый – Борындык авылын дөньяга танытксан шәхесләрнең берсе. Ул – мөфти Мөхәммәдҗан бине әл-Хөсәен бине Мансур бине Габдеррәхим бине Әнәс әл-Җәбәли әл-Борындыкыйның бабасы, ахун, танылган галим, дәреслекләр авторы һәм тарихчы. Фәнни даирәдә әлеге шәхес Мансур әл-Борындыкый, Мансур Габдрахманов, Габдулла әл-Болгарый тәхәллүсләре белән дә билгеле.

Чыганаклардан күренгәнчә, «ахун» – фарсы сүзе. Ул «остаз», «укытучы» мәгънәләренә ия. Әлеге исемне йөртүче шактый дәрәҗәле кеше булып саналган. Ул – тиешле белеме булган, гарәп телен яхшы белгән, мулла һәм мөхтәсибләрдән югарырак дәрәҗәдәге рухани. Димәк, Мансур әл-Борындыкый заманы өчен киң танылган шәхес була. Шуңа да карамастан, аның тормыш юлы һәм эшчәнлеге турында мәгълүматлар бик аз сакланган. Әлеге шәхес безгә, нигездә, Ш. Мәрҗани һәм Р. Фәхретдин хезмәтләре аша билгеле.

Галимнең туган һәм үлгән елларын төгәл күрсәткән тарихи документлар әлегә табылмаган. Әмма, ревизия язмаларына нигезләнеп, туган елы 1676 булырга тиеш, дигән фикерләр бар [Ахун Мансур ибн Абд ар-Рахман, с. 11]. Борындык авылының 1716 елгы ревизия язмаларыннан күренгәнчә, ул елны Мансур Габдрахмановка (чыганакта Абрахменев. – *З.А.*) 40 яшь, аның ике хатыны (Хәлимә Кадрәлева, 40 яшь һәм Гөлбәр Мәмәкова, 20 яшь) һәм ун яшьлек кызы Рәбига була [Ахун Мансур ибн Абд ар-Рахман, с. 28].

Мансур әл-Борындыкый баштан Дагстанда укып кайткан Мамадыш өязе Симет авылы мөдәррисе Мортаза бине Котлыгыш әс-Симети мәдрәсәсендә белем ала [Мухаметзянова, с. 82], соңыннан Бохарага барып гыйлем эсти. Ул Казан ханлыгы Россия хакимлеге астына кертелгәннән соң, Бохарага барып белем алучыларның беренчесе булып санала [Мәрҗани, б. 236]. Чит җирләрдә белем алып кайткач, ул үзен, әлбәттә, башкалардан өстен саный, башка муллаларның, үз укытучыларының фикерләре белән килешми, аларның кимчелекләрен күрсәтергә тырыша, һәм, шуның нәтиҗәсендә, күп кенә каршылыкларга очрый.

Аның турындагы мәгълүматлардан күренгәнчә, ахун зур мәдрәсә тотып, күп шәкертләр җыйган. Белем бирү системасына да үзгәрешләр керткән. Ул вакытта мөдәррисләр мәдрәсәләрдә башлангыч сыйныфларга сарыф (гарәп теленең морфологиясе) буенча – «Зәнҗани»,

нәхүдән (гарәп теленең синтаксисы) «Мисбах» белән «Ифтитах» китаплары буенча укыта торган була. Мансур әл-Борындыкый исә, Бохарадан кайткач, яңа тәртип куллана башлый, ягъни сарыфтан «Бидан» һәм «Шәрхе Габдулла», ә нәхүдән «Кавагыйдә» һәм «Гавамил» китаплары буенча дәрес бирү тәртибен кертә. [Фәхретдин, 1 т., б. 36]. Алга таба бу китаплар кадими мәктәпләрдә төп уку әсбабы булып хезмәт итәләр. Татарның XX гасыр башында мәйданга чыккан зыялы шәхесләре һәм мәгърифәтчеләре үзләренең истәлекләрендә әлеге китаплар буенча белем алуларын, аларны кучереп язуларын искә алалар [Ризаэтдин, б. 16–17]. Соңгырак чорда бу китаплар татар галимнәренә гарәп теле буенча дәреслекләр төзү өчен нигез булып та торган.

1727 елда Мансур әл-Борындыкый Габдулла әл-Болгарый тәхәллүсе белән «Әл-гавамилел-мийә» китабына аңлатма рәвешендә фарсы телендә «Тәракыйбе Мансурия» («Чәчелгәннәрне җыйнау») әсәрен яза. Р. Фәхретдин әлеге хезмәткә югары бәя биреп: «Бу әсәре арабызда шулкадәр күп күренә ки, мондый зур күләмле бер китапның каләм илә язылып, бу кадәр күп таралуыннан әлеге шәхеснең шәкертләре күп вә шөһрәте дә аеруча зур булуы турында нәтиҗә ясарга мөмкин», ди, әлеге китапның башлангыч сыйныф укучылары арасында XX йөз башында да кулланышта булганлыгын ассызыклый [Фәхретдин, 1 т., б. 39, 36].

Мансур әл-Борындыкыйның киң җәмәгатьчелеккә моңа кадәр билгеле булмаган тагын бер хезмәте бар. Ул «Тарих әл-Чыңгызхан» дип атала. Бу тарихи хезмәт көнчыгыш халыклары тарихы белән тирәннән кызыксынган, ләкин аларның телләрен белмәгән галимнәр В.Н. Татищев һәм П.И. Рычков соравы буенча, гарәп чыганагыннан татар теленә тәрҗемә ителгән. Рус галимнәре куллана алсын өчен, хезмәт алга таба рус теленә тәрҗемә ителә.

Ахун әсәрне XIV гасыр галиме Җамал Каршиның хезмәтенә нигезләнеп, үзе дә шактый үзгәрешләр һәм өстәмәләр кертеп иҗат итә [Ахун Мансур ибн Абд ар-Рахман, с. 30]. Мансур әл-Борындыкыйның бу хезмәте 2018 елда Д.В. Мөхетдинов һәм И.В. Зайцев тырышлыгы белән фәнни кулланылышка кертелде [Ахун Мансур ибн Абд ар-Рахман]. Авторлар раславынча, «Тарих әл-Чыңгызхан» – бүгенге көндә Россия мөселманнары тарафыннан иҗат ителгән фәнгә билгеле беренче тарихи хезмәт. Димәк, ул Көнчыгышны өйрәнү өлкәсендә әһәмиятле чыганак булып тора, дияргә мөмкин.

Бүгенге көннәрдә дөнья күргән әлеге китап Д.В. Мөхетдиновның кереш сүзе белән башланып китә. И.В. Зайцев үзенең күләмле генә мәкаләсендә хезмәтнең язылу тарихы, аның эчтәлеге, кайларда саклануы һәм кемнәр тарафыннан өйрәнелүе белән таныштыра. Алга таба Мансур әл-Борындыкыйның татар телендә язган кульъязмасының фотокүчермәсе, әлеге кульъязманың 1741 елда ясалган русчага тәрҗемәсе, шулай ук, хезмәтне чыгаруга тырышлык куйган галимнәрнең үзара язышкан хатлары урын алган. Күренгәнчә, басма шак-

тый эчтәлекле. Безнең өчен әлеге китапның әһәмияте шунда: ул, төзүче авторларның язмаларына нигезләнеп, Мансур әл-Борындыкыйның тәрҗемәи хәленә күпмедер дәрәҗәдә ачыклык кертергә мөмкинлек тудыра. Чөнки Ш. Мәрҗани һәм Р. Фәхретдин хезмәтләрендә ахунның соңгы еллары турында мәгълүмат бирелмәгән.

И.В. Зайцев мәгълүматларына караганда, Мансур әл-Борындыкый XVIII гасырның 30–40 нчы елларында хәзерге Оренбург өлкәсендә гомер кичерә. Ул Оренбург экспедициясендә ахун вазифасын башкара, Кече җөз ханы Әбелхаирның Оренбургта тоткынлыкта булган улының укытучысы һәм тәрҗемәчесе була. 1738 елда Орск шәһәрендә агачтан зур булмаган беренче җамигъ мәчетне төзетә һәм аның беренче имамы да була [Ислам на Урале, с. 285–286].

Самарада В.Н. Татищев татар-калмык мәктәбе оештыра. Монда лингвистик материаллар җыю, көнчыгыш әсәрләрен тәрҗемә итү буенча эшләр алып барыла. Бу мәктәптә 1737–1739 елларда көнчыгыш телләрен Мәхмүд Габдрахманов исемле кеше укыткан, дигән мәгълүмат бар [История отечественного..., с. 46] И.В. Зайцев фикеренчә, әлеге шәхес һәм «Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов» сүзлегендә искә алынган Мәхмүд ахун Габдрахманов – безгә билгеле Мансур әл-Борындыкый. Биобиблиографик сүзлектә аның татар, фарсы, гарәп телләрен яхшы белүе искә алына. Димәк, ул ким дигәндә дүрт тел белгән. Мансур ахун П.И. Рычков тәкъдиме белән эшләнә башлаган русча-татарча-калмыкча сүзлекне (А, Б, В хәрефләре) төзүчеләрнең дә берсе булган [Ахун Мансур ибн Абд ар-Рахман, с. 27].

Мансур әл-Борындыкый тәрҗемә эшен 1740 елның августында тәмамлый. Әлеге датага нигезләнеп, ахунның яшәгән елларын да чамалап әйтеп була, ул 1676–1740 еллар аралыгына туры килә.

Күренгәнчә, Мансур әл-Борындыкый гыйлемле һәм тәвәккәл кеше була. Күп шәкертләр җыеп, мәдрәсәсендә муллалар әзерләве, күренекле мөдәррис буларак, белем-тәрбия бирүдә яңа дәреслекләр куллануы, рус хакимиятенә хезмәткә керүе – моның ачык мисалы. Шул ук вакытта ул, Россиянең Кече җөз белән мөнәсәбәтләрен көйләүдә катнашкан ахун, дәүләт эшлеклесе дә.

Әдәбият

Ахун Мансур ибн Абд ар-Рахман ибн Анас ал-Бурундуки. История Чингисхана / вступ. сл. Д. Мухетдинов; встп. ст., подготовка текста, указ. И.В. Зайцев. М.: Медина, 2018. 176 с.

Ермолаев И.П. Казанский край во второй половине XVI–XVII вв. (Хронологический перечень документов). Казань: Изд-во Казан. ун-та., 1980. 264 с.

Ислам на Урале: энциклопедический словарь / Коллект. автор.; сост. и отв. ред. Д.З. Хайретдинов. М.: Медина, 2009. 404 с.

История отечественного востоковедения до середины XIX века. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. 435 с.

Насыйри Каюм. Сайланма әсәрләр. 4 томда. 3 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. 384 б.

Мәрҗани Ш.Б. Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар (Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланган хәбәрләр). Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 415 б.

Мухаметзянова Д.С. Кадимистская система образования в историческом и педагогическом контекстах. Казань: Институт истории АН РТ, 2008. 216 с.

Писцовая книга Свияжского уезда 1565–67 г. //http://yakov.works/acts/16/2/1565sviyazhsk.htm (дата обращения 29.04.2020)

Ризаэтдин Фәхретдин: Фәнни-биографик җыентык = Ризаэтдин Фахретдинов: Научно-биографический сборник. Казан: Рухият, 1999. 224 б.

Татар энциклопедия сүзлеге / баш мөхәррир М.Х. Хәсәнев; җаваплы мөхәррир Г.С. Сабирҗанов. Казан: ТР ФА Татар энциклопедия институты, 2002. 830 б.

Татарская энциклопедия: в 6 т. / гл. ред. М.Х. Хасанов, отв. ред. Г.С. Сабирзянов. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2008. Т. 4: М–П. 768 с.

Фәхреддин Ризаэддин. Асар. 1 т. Казан: Рухият, 2006. 360 б.

Зиннәтуллина Алсу Әнвәр кызы,
ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының
Милли мәгариф тарихы һәм теориясе үзәге
фәнни хезмәткәре